مۇئتەزىلە

ئېنىقلىما:

مۇئتەزىلە بىر خىل ئىسلامىي پىرقە بولۇپ، ئۇمەۋىيلەر دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرى مەيدانغا كېلىپ، ئابباسىيلار دەۋرىدە راۋاجلانغان. سىرتتىن كەلگەن بىر قىسىم پەلسەپىلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، ئىسلام ئەقىدىلىرىنى چۈشىنىشتە پەقەت ئەقىلگىلا تايانغان، نەتىجىدە بۇ ئۇلارنى ئەھلى سۈننەت ۋەلجامائەنىڭ ئەقىدىسىدىن ئېغىپ كېتىشكە ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭغا، مۇئتەزىلە، قەدەرىييە، ئەدلىييە، ئەھلۇل ئەدل ۋە تەۋھىيد، مۇقتەسىدە ۋە ۋەئىيدىييە قاتارلىق ئوخشىمىغان ئىسىملار قويۇلغان.

قورۇلۇشى ۋە ئاساسلىق كىشىلىرى:

◈ مۇئتەزىلىلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى مەسىلىدە ئالىملارنىڭ قاراشلىرى پەرقلىق بولۇپ، بۇ قاراشلار مونۇ ئىككى خىل ئېقىمغا يۈزلىنىدۇ:

- بىرىنچى ئېقىم: مۇئتەزىلە (بۆلۈنۈپ چىققۇچى، ئايرىلىپ چىققۇچى - دېگەن مەنىلەردە) چوڭ گۇناھ سادىر قىلغانلارغا ھۆكۈم قىلىش، قەدەر ھەققىدىكى تالاش - تارتىش، يەنى ئىنسان ئۆزىنىڭ ئىشىنى ئۆزى قىلىشقا قادىرمۇ ئەمەسمۇ دېگەنگە ئوخشاش ئەقىدىگە مۇناسىۋەتلىك دىنىي مەسىلىلەردىكى تارتىشلارنىڭ نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن، دېگەن قاراش. بۇ قاراش ساھىبلىرىنىڭ پىكرى بويىچە، ئۇلارغا "مۇئتەزىلە" دېگەن ئىسىم بىر قانچە خىل سەۋەب تۈپەيلىدىن قويۇلغان:

1 - ئۇلار، ئىككى مەنزىل ئارىسىدىكى بىر مەنزىل، دېگەن سۆزى بىلەن چىكىنىپ چىققان.

2 - ئۇلار، ۋاسىل ئىبنى ئەتانىڭ ھەسەن ئەلبەسرىينىڭ مەجلىسىنى تاشلاپ چىقىپ كېتىپ، ئىككى مەنزىل ئارىسىدىكى بىر مەنزىل سۆزىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئۈچۈن، ئۆزىگە مەخسۇس بىر ئولتۇرۇش ئويۇشتۇرغانلىقى ۋە ھەسەننىڭ: ۋاسىل بىزدىن چىكىنىپ چىقتى، دېگەن سۆزىدىن كېيىن، "مۇئتەزىلە" دەپ تونۇلغان.

3 - ياكى ئۇلار، چوڭ گۇناھ ئۆتكۈزگەنلەرنى يىراقلاشتۇرۇپ، بويقۇت قىلىشنىڭ ۋاجىبلىقىنى ئېيتقاندىن كېيىن، مۇئتەزىلە دەپ ئاتالغان.

- ئىككىنچى ئېقىم: مۇئتەزىلەلەر سىياسىي سەۋەبتىن مەيدانغا كەلگەن. مۇئتەزىلەلەر ئەلى رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ تەرەپدارلىرى بولۇپ، ھەسەن رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ مۇئاۋىيەگە يول قويغاندىن كېيىن، چىكىنىپ چىققان ياكى ئۇلار ئەلى رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ ھىمايە قىلغۇچىلىرى بىلەن مۇئاۋىيەنىڭ ھىمايە قىلغۇچىلىرى ئوتتۇرىسىدا بىتەرەپ مەيداندا تۇرۇپ، ھەر ئىككى تەرەپتىن چىكىنىپ چىققان.

www.munber.org

◈ ئەمما، مۇئتەزىلەلەرنىڭ تارىخچىسى قازىي ئابدۇلجاببار ئەلھەمەزانىي، مۇئتەزىلەلەرنىڭ يېڭى مەزھەپ، تويۇقسىز مەيدانغا كىلىپ قالغان بىرەر پىرقە، يېڭى تائىپە ياكى بىرەر يېڭىدىن مەيدانغا كەلگەن ھادىسە ئەمەسلىكىنى، ئۇنىڭ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ۋە ساھابىلىرىنىڭ تۇتقان يولىنىڭ داۋامى ئىكەنلىكىنى، ئۇلارغا بۇ ئىسمىنىڭ ئاللاھ تائالانىڭ: « سىلەردىن ۋە سىلەر چوقۇنۇۋاتقان نەرسىلەردىن يىراق بولىمەن »[①] دىگەن ئايىتىنىڭ ھۆكمى ۋە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ « يامانلىقنى تەرك قىلغان ئادەم ياخشىلىققا يېقىلىدۇ » دىگەن ھەدىسىنىڭ روھى بويىچە يامان ئىشلاردىن چېكىنىپ چىققانلىقى ئۈچۈن بۇ ئىسىمنىڭ قويۇلۇپ قالغانلىقىنى، دەۋا قىلىدۇ.

◈ ئەمما، ھەقىقەت شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، مۇئتەزىلەلەرنىڭ مەيدانغا كىلىشى، دىنىي نەسلەرگە قارىتا يالغۇز ئەقلىي قاراشتىن تۇرەلگەن ئەقىدە ۋە پىكرى پرىنسىپلارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسىدۇر. بۇلار يۇنان، ھىندىستان پەلسەپىلىرى، يەھۇدىي ۋە خىرىستىيان ئەقىدىلىرىدىن تەسىرلىنىشىنىڭ نەتىجىسىدىن ئىبارەت. (بىز بۇلار بىلەن، "پىكىر ۋە ئەقىدىلىرىنىڭ يىلتىزلىرى" دىگەن پاراگرافتا، تونۇشۇپ ئ - ۆتىمىز.)

◈ مۇئتەزىلە ئېقىمى ۋاسىل ئىبنى ئەتانىڭ قولىدا بىر پىكرى پىرقە سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىشتىن ئىلگىرى، ئەقلىچىلىك تەپەككۇر ئۇسۇلى بىلەن باشلانغان دىنىي پىكىر تارتىشىشى مەۋجۇت بولۇپ، ئۇ مۇئتەزىلە پىكرىنىڭ تۈنجى ئاساسىنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى. ئەقلىچىلىك تەپەككۇرى ئۇسۇلىدا ئوتتۇرىغا چىققان بۇ سۆزلەرنى ساھىبلىرى بىلەن بىرلىكتە تۆۋەندە يىغىنچاقلايمىز:

- ئىنسان شەرتسىز شەكىلدە تاللاش ئەركىنلىكىگە ئىگە، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىنى ئۆزى يارىتىدۇ، دىگەن سۆز. بۇ سۆزنى ئابدۇررەھمان ئىبنى ئەشئەس بىلەن بىرلىكتە ئابدۇلمەلىك ئىبنى مەرۋانغا قارشى ھەرىكەت قوزغىغان مەئبەد ئەلجۇھەنىي ئوتتۇرىغا قويغان... ئۇنى ھىجرىيەنىڭ 80 - يىلى ھەرىكىتى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كىيىن، ھەججاج ئىبنى يۇسۇف ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

- يۇقىرىقى سۆزنى يەنە ئۆمەر ئىبنى ئابدۇلئەزىزنىڭ دەۋرىدە غەيلان ئەددىمەشقى تەكرار ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھىشام ئىبنى ئابدۇلمەلىك تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

- قۇرئاننىڭ مەخلۇقلۇقى ۋە ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىنى ئىنكار قىلىش توغرىسىدىكى بۇ سۆزنى جەھم ئىبنى سەفۋان ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئۇنى سالىم ئىبنى ئەھۋەز مەرۋىدە ھىجرىيەنىڭ 128 - يىلى ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

- ئاللاھ تائالانىڭ سۈپەتلىرىنى ئىنكار قىلىش توغرىسىدىكى قاراشلارنى يەنە، جەئد ئىبنى دەرھەممۇ ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئۇ كۇفەنىڭ ۋالىسى خالىد ئىبنى ئابدۇللاھ ئەلقەسرىي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

◈ ئۇنىڭدىن كىيىن مۇئتەزىلە ۋاسىل ئىبنى ئەتا (80ھ - / 131ھ -)نىڭ قولىدا بىر پىكرى پىرقە سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان. ۋاسىل ھەسەن ئەلبەسرىينىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى. "چوڭ گۇناھ ئۆتكۈزگەن ئىشى ئىككى مەنزىلنىڭ

[①] مەريەم سۈرىسى، 48 - ئايەت.

www.munber.org

ئوتتۇرىسىدىكى بىر مەنزىلدە بولىدۇ (يەنى كاپىرمۇ ئەمەس، مۇسۇلمانمۇ ئەمەس)، ۋاپاتىدىن ئىلگىرى تەۋبە قىلمىسا مەڭگۈ دوزاختا قالىدۇ" دېگەن سۆزىدىن كېيىن، ھەسەن ئەلبەسرىينىڭ يىغىلىشىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كەتكەن. ئۇ ئابدۇلمەلىك ئىبنى مەرۋان ۋە ھىشام ئىبنى ئابدۇلمەلىك دەۋرلىرىدە ياشىغان. ئۇنىڭغا ئائىت دەپ قارالغان مۇئتەزىلە پىرقىسى "ۋاسىلىييە" دەپ ئاتىلىدۇ.

◈ مۇئتەزىلىلەرنىڭ ئەقىدىلەرنى چۈشىنىشتە ئەقىلگە تايىنىشى ۋە ئۇنى نىسبىي مەسىلىلەرگە قىياس قىلىشى سەۋەبلىك ئۇلار بەش ئاساسىي پرىنسىپ (بۇلارنى تۆۋەندە بايان قىلىمىز)تىكى ئوخشاشلىقلىرىنى ساقلاپ قالغان ئاساستا تائىپىلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. بۇ تائىپىلەرنىڭ ھەر بىرى ئىككىنچىسىگە قارىغاندا پەرقلىق شەكىلدە يېڭى - يېڭى بىدئەتلەرنى ئېلىپ كەلگەن... ۋە ئىسمىنى شۇ پىكرىنى قوبۇل قىلغان كىشىنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتاشقان.

◈ ئابباسىيلار خەلىپىلىك مەئمۇن دەۋرىگە كەلگەن مۇئتەزىلىلەر گەۋدىلىك ھالدا ئوتتۇرىغا چىققان. چۈنكى مەئمۇن ئۆز دەۋرىدىكى مۇئتەزىلە بىدئىتىنىڭ كاتتىۋاشلىرىنىڭ بىرى، قۇرئان خالىقمۇ مەخلۇقمۇ پىتنىسىنىڭ باشلامچىسى ۋە مۇئتەسىم دەۋرىدىكى قازىلارنىڭ قازىسى بولغان ئەھمەد ئىبنى ئەبۇ دۇئاد، بىشرىلمەرىيسى ۋە سەمامە ئىبنى ئەشرەس قاتارلىقلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن مۇئتەزىلە ئەقىدىسىنى قوبۇل قىلغان.

- "قۇرئان مەخلۇق" پىتنىسىدە مەئمۇننىڭ بۇيرۇقلىرىغا بوي ئىگىشتىن باش تارتقانلىقى ۋە بۇ بىدئەتنى قوبۇل قىلمىغانلىقى ئۈچۈن ئىمام ئەھمەد ئىبنى ھەنبەل ئېغىر قىيىن - قىستاقلارغا دۇچ كەلگەن، مەئمۇننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن مۇئتەسىم دەۋرىدىمۇ قامالغان، قىينالغان ۋە قامچىلار بىلەن ئۇرۇلغان ۋە ئىككى يېرىم يىل قاماقتا تۇتۇپ تۇرۇلغان. ئارقىدىن ئۆيىگە قايتۇرۇپ بېرىلىپ، مۇئتەسىم ۋە ئوغلى ۋاسىقلارنىڭ خەلىپىلىگى بويىچە ئۆيىدە تۇرغان.

- ھىجرىيەنىڭ 232 - يىلى مۇتەۋەككىل خەلىپىلىكنى ئۈستىگە ئالغاندىن كېيىن، ئەھلى سۈننەتكە ياردەم بەرگەن، ئىمام ئەھمەدكە ئىززەت - ئىكراملارنى قىلغان، مۇئتەزىلىلەرنىڭ ھۆكۈمەتتىكى تەسىرى ۋە ئون تۆت يىل جەريانىدىكى كۈچ ئارقىلىق ئەقىدىسىنى تېڭىشقا ئورۇنۇشلىرىغا خاتىمە بەرگەن.

◈ ھىجرىيەنىڭ 334 - يىلى پارس ئېلىدە مەيدانغا بەنىي بۇۋەيھ دۆلىتى (شىئە دۆلىتى ئىدى) دەۋرىگە كەلگەندە، شىئەلەر بىلەن مۇئتەزىلىلەرنىڭ ئالاقىسى كۈچەيگەن ۋە بۇ دۆلەتنىڭ سايىسىدا مۇئتەزىلىلەرنىڭ ئورنى يۈكسەلگەن. ئۆز دەۋرىدىكى مۇئتەزىلىلەرنىڭ كاتتىۋېشى سانىلىدىغان قازى ئابدۇلجاببار ھىجرىيەنىڭ 360 - يىلى بۇۋەيھى دۆلىتىنىڭ ھىمايە قىلىدىغان ۋەزىر ساھىب ئىبنى ئۇبباد تەرىپىدىن رەينىڭ قازىلىقىغا تەيىنلەنگەن. ساھىب ئىبنى ئۇبباد مۇئتەزىلە رافىزىلىرىدىن ئىدى. بۇ ھەقتە زەھەبىي مۇنداق دەيدۇ: "ئۇ شىئە، مۇئتەزىلە ۋە بىدئەتچى ئىدى". مەقرىيزىي مۇنداق دەيدۇ: "مۇئتەزىلە مەزھىپى ئىراق، خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھىردە بۇۋەيھىييە دۆلىتىنىڭ ھىمايىسى ئارقىسىدا تارقالدى. "بۇ دەۋردە كۆزگە كۆرۈنگەن كىشىلەرنىڭ بىرى، شەرىيف ئەلمۇرتەزا بولۇپ، زەھەبىي ئۇنىڭ ھەققىدە مۇنداق دېگەن: "ئۇ كالام ئىلمى، مۇئتەزىلە، ئەدەبىيات ۋە شېئىر

www.munber.org

قاتارلىقلاردا راسا پىتنىشكەن ھوشيار، ئەقىللىك كىشىلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئەمما، ئۇ خالىس ئىماملارنىڭ بىرىدۇر."

◈ بۇلاردىن كېيىن، شىئە ۋە باشقىلارغا ئوخشىغان بەزى پىرقىلەر تۇتۇپ ماڭغان تەرەپلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا مۇئتەزىلە مۇستەقىل پىكىرلىك ھالىتىنى يوقىتىش گىردابىغا كىلىپ قالدى.

◈ ھازىرقى دەۋرگە كەلگەندە، يېڭى ئەقلىچىلىك مەدرىسىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر قىسىم يازغۇچى ۋە مۇتەپەككۇرنىڭ قولىدا مۇئتەزىلە پىكرى قايتىدىن ئوتتۇرىغا چىقتى. يېقىنقى زامان مۇئتەزىلە پىكرى ھەققىدە تېمىمىزدا تەپسىلى توختىلىمىز.

◈ ۋاسىل ئىبنى ئەتانىڭ قولىدا تەسىس قىلىنغاندىن تارتىپ تاكى يوقىلىشى ۋە شىئە، ئەشئەرىيىيە ۋە ماتۇرىيدىيىيەگە ئوخشىغان باشقا مەزھەپلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەنگىچە بولغان جەرياندىكى مۇئتەزىلە ئىقىمىنىڭ ئەڭ كۆرىنەرلىك مۇتەپەككۇرلىرىنى تۆۋەندە زىكىر قىلىپ ئۆتىمىز:

- ئەبۇ ھۇزەيل ھەمەدان ئىبنى ئەلھۇزەيل (135ھ - 226ھ -)، ئەبدۇلقىيسنىڭ مەۋلاسى، مۇئتەزىلىلەرنىڭ شەيخى ۋە ئۇلارنىڭ مۇنازىرىچىسى. ۋاسىل ئىبنى ئەتادىن مۇئتەزىلەنى قوبۇل قىلغان ئوسمان ئىبنى خالىدتىن بۇ ئەقىدىنى قوبۇل قىلغان. پەيلاسوپلارنىڭ نۇرغۇن كىتابلىرىنى ئوقۇغان ۋە ئۇلارنىڭ سۆزلىرى بىلەن مۇئتەزىلىلەرنىڭ قاراشلىرىنى ئارىلاشتۇرىۋەتكەن. يۇنان پەيلاسوپلىرىدىن ئارىستوتىل، ئەنبادقلىيس قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئۇ مۇنداق دىگەن: "ئاللاھ ئىلىم بىلەن ئالىمدۇر، ئىلمى ئۇنىڭ زاتىدۇر. قۇدرەت بىلەن قادىردۇر، قۇدرىتى ئۇنىڭ زاتىدۇر." (باغدادىينىڭ "پىرقىلەر ئارىسىدىكى پەرقلەر" ناملىق كىتابى، 76 - بەتكە قاراڭ) ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى "ھۇزەيلىيىيە" دەپ ئاتىلىدۇ.

- ئىبراھىم ئىبنى يەسار ئىبنى ھانئ ئەننىزام (231ھ - ۋاپات بولغان). ئۇ ئەسلىدە براھمان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئومۇ باشقا مۇئتەزىلىلەرگە ئوخشاشلا يۇنان پەلسەپىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئۇ "تۇغۇلغان نەرسىلەرنىڭ ئاللاھ تائالانىڭ پىئىللىرىدىندۇر" دىگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى "نىزامىيىيە" دەپ ئاتىلىدۇ.

- بىشر ئىبنى ئەلمۇئتەمىر (226ھ - ۋاپات بولغان)، مۇئتەزىلە ئالىملىرىنىڭ بىرى. ئۇ تۇغۇلدۇرۇش قارىشىنى كۆتىرىپ چىققان ۋە بۇ قاراشتا دائىرىدىن ھالقىپ كەتكەن كىشى بولۇپ، ئۇ "بارلىق تۇغۇلغان نەرسىلەر ئىنساننىڭ پىئلى بولۇپ، ئۇنىڭ رەڭ، تەم، مەنزىرە ۋە پۇراق بىرىشى يوللۇق" دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى "بىشرىيىيە" دەپ ئاتىلىدۇ.

- مۇئەممەر ئىبنى ئەبباد ئەسسىلمى (220ھ ۋاپات بولغان)، ئۇ سۈپەتلەرنى، قەدەرنىڭ ياخشى - يامىنىنىڭ ئاللاھ تائالا تەرىپىدىن بولىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلىش سۆزىنى ئىنچىكىلەش سېپىدىكى قەدەرىيىيەلەرنىڭ ئەڭ چوڭلىرىدىن بىرى. ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى "مەئمەرىيىيە" دەپ ئاتىلىدۇ.

www.munber.org

- ئەبۇ مۇسا تەخەللۇسى، مەردار لەقىمى بىلەن تونۇلغان ئىيسا ئىبنى سۇبەيھ (226ھ - ۋاپات بولغان). ئۇ مۇئتەزىلەنىڭ راھىبى، دەپ ئاتالغان. كۆپۈرغا چىقىرىۋېتىش مەسىلىسىدە بەك دائىرىدىن ھالقىپ كەتكەن بولۇپ، ھەتتا مۇئتەزىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا بارلىق ئۈممەتنى كاپىرغا چىقارغانلىقى بىلەن تونۇلغان. ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى "مەرداۋىييە" دەپ ئاتىلىدۇ.

- سەمامە ئىبنى ئەشرەس ئەننۇمەيرى (213ھ ۋاپات بولغان) دىنىي ۋە روھىي جەھەتتىكى سۇسلىقىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن بىرى بولۇش بىلەن بىرگە، ئەگەر پاسىق تەۋبە قىلماستىن ئۆلۈپ كەتسە، جەھەننەمدە مەڭگۈ قالىدۇ ۋە پاسىقنىڭ دۇنيا ھاياتىدا ئىككى مەنزىلنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر مەنزىلدە تۇرىدۇ، دەپ ئېتىقاد قىلىدۇ. مەئمۇن، مۇئتەسىم ۋە ۋاسىقنىڭ دەۋرلىرىدە قەدەرىييەچىلەرنىڭ باشلىقى ئىدى. ئۇنىڭ مەئمۇننى قىزىقتۇرۇپ، مۇئتەزىلەگە ئەگىشىشكە چاقىرغانلىقمۇ ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى "سەمامىييە" دەپ ئاتىلىدۇ.

- ئەمرۇ ئىبنى بەھر: ئەبۇ ئوسمان ئەلجاھىز (265ھ ۋاپات بولغان): مۇئتەزىلىلەرنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى يازغۇچىلىرى ۋە پەيلاسوپلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغانلارنىڭ بىرى. ئەدەبىي يېزىقچىلىقتىكى بالاغىتى ئارقىلىق مۇئتەزىلەگە ئائىت پىكىرلىرىنى يازغان نەرسىلىرىگە سىڭدۈرەلىگەن. مەسىلەن "البيان والتبـيين" ناملىق كىتابىدا قايماققا زەھەر ئارىلاشتۇرغىنىغا ئوخشاش. ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى "جاھىزىييە" دەپ ئاتىلىدۇ.

- ئەبۇلھۇسەين ئەبۇ ئۆمەر ئەلخەييات (300ھ ۋاپات بولغان): باغداد مۇئتەزىلىلىرىدىن بولۇپ، يوق نەرسە ماددا، يوق نەرسە مەۋجۇت بولۇشتىن ئىلگىرى ماددىدۇر، دېگەن بىدئەت قارىشىدا يالغۇزدۇر. ئۇ يەنە ئاللاھنىڭ قەدىمىيلىكىنى ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ بۇ خىل قاراشلىرى بىلەن بارلىق مۇئتەزىلىلەرگە قارشى مەيداندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى "خەيياتىييە" دەپ ئاتىلىدۇ.

- ئەلقازىي ئابدۇلجاببار ئىبنى ئەھمەد ئىبنى ئابدۇلجاببار ئەلھەمەدانىي (414ھ ۋاپات بولغان): ئۇ مۇئتەزىلىلەرنىڭ كېيىنكى كىشىلىرىدىن بولۇپ، رەي قازىلىرىنىڭ قازىسى ۋە رەھبەرلىرىنىڭ بىرى. ئۆز دەۋرىدىكى مۇئتەزىلە شەيخلىرىنىڭ ئەڭ چوڭى. ئۇ مۇئتەزىلىلەرنىڭ تارىخىنى يازغان ۋە ئۇلارنىڭ ئەقىدە، پىكىر ساھەسىدىكى مېتود ۋە پرىنسىپلىرىنى قانۇنلاشتۇرغان.

پرىنسىپ ۋە پىكىرلەر

◈ مۇئتەزىلە دەسلەپكى مەزگىلىدە ئىككى خىل بىدئەت پىكىر بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان:

بىرىنچى: ئىنسان قىلىدىغان بارلىق ئىشلىرىدا شەرتسىز تاللاش ھوقۇقىغا ئىگە، ئۇ ئۆزىنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئۆزى يارىتىدۇ، مەسئۇلىيەت بۇنىڭغا ئاساسەن بەلگۈلىنىدۇ، دېگەن قاراش. بۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغانلارنىڭ ئاساسلىقلىرىدىن بىرى غەيلان ئەددىمەشقىي بولۇپ، ئۇ بۇخىل پىكىرگە ئۆمەر ئىبنى ئابدۇلئەزىزنىڭ

www.munber.org

دەۋرىدە چاقىرىشقا باشلىغان. ئۇنىڭ ئاقىۋىتى شۇ سەۋەبلىك ھەشامنىڭ ئۇنى ئۆلتۈرىشى بىلەن ئاخىرلاشقان.

- ئىككىنچى: گۇناھى كەبىرە ئۆتكۈزگەن كىشى مۆمىنمۇ ئەمەس، كاپىرمۇ ئەمەس، بەلكى ئۇ پاسىقتۇر. ئۇنىڭ دۇنيادىكى ئەھۋالى ئىككى مەنزىل ئوتتۇرىسىدىكى بىر مەنزىلدە بولىدۇ، دېگەن قاراش. ئۇ ئاخىرەتتە جەننەتكە كىرەلمەيدۇ؛ چۈنكى ئۇ جەننەت ئەھلىنىڭ ئەمەللىرىنى قىلمىغان، ئۇ شۇڭا جەھەننەمدە مەڭگۈ قالىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە ئۇنى ئىسلامغا كىرگەنلىكنى ئېتىبارغا ئالغان ھالدا، مۇسۇلمان، دەپ ئاتىسىمۇ بولىدۇ. ئىككى شاھادەتنى ئېيتىدۇ، ئەمما مۆمىن، دېيىلمەيدۇ.

◈ كېيىن، مۇئتەزىلىلەر مەزھىپىنى بەش خىل پرىنسىپ بويىچە رەتلىگەن:

1 - تەۋھىد

2 - ئادالەت

3 - ۋەدە ۋە ئاگاھلاندۇرۇش

4 - ئىككى مەنزىل ئوتتۇرىسىدىكى بىر مەنزىل

5 - ياخشىلىققا بۇيرۇپ، يامانلىقتىن توسۇش

1 - تەۋھىد: ئۇلارنىڭ قارىشىچە بۇنىڭ خۇلاسىسى، ئاللاھ تائالا ئوخشىتىش ۋە مىسال ئېلىشتىن پاكتۇر. «ھېچ شەيئى الله غا ئوخشاش ئەمەستۇر» ، ھېچكىم ئۇنىڭ سۇلتانلىقىغا ئېتىراز بىلدۈرەلمەيدۇ، ئىنسانلاردىكى ھېچقانداق ئىش، ئاللاھ تائالانىڭ ئىشىغا ئوخشىمايدۇ. بۇ ھەقىقەت، ئەمما ئۇلار بۇلارغا ئاساسەن باتىل نەتىجىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: سۈپەتلەرنىڭ ئىنكار قىلىشىنىڭ تەقەززاسىغا ئاساسەن، ئاللاھ تائالانى كۆرۈشنىڭ مۇمكىنسىزلىكى، سۈپەتلەر زاتتىن باشقا نەرسە ئەمەس، ئۇنداق بولمىغاندا، ئۇلارنىڭ نەزىرىدىكى كۆنلار كۆپەيگەن بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار سۈپەتنى ئىنكار قىلغۇچىلاردىن سانىلىدۇ. يەنە ئۇلار، ئاللاھ تائالانىڭ سۆزلەش سۈپىتىنى ئىنكار قىلغانلىقى ئۈچۈن قۇرئان كەرىمنىڭ ئاللاھنىڭ مەخلۇقى، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

2 - ئادالەت: ئۇلارنىڭ قارىشىدىكى ئادالەتنىڭ مەنىسى: ئاللاھ تائالا بەندىلەرنىڭ ئەمەللىرىنى ياراتمايدۇ، بۇزۇقچىلىقنى ياخشى كۆرمەيدۇ، بەندىلەر بۇيرۇلغان ئىشلارنى قىلىدۇ، توسۇلغان ئىشلارنى ئاللاھ تائالا ئۇلارغا بەرگەن ۋە ئورۇنلاشتۇرغان قۇدرەت ئارقىلىق قىلمايدۇ. ئۇ ئىرادە قىلمىغان ئىشقا بۇيرۇمايدۇ، يامان كۆرمىگەن نەرسىدىن توسمايدۇ. ئۇ بۇيرىغان بارلىق ياخشى ئىشلارغا ئىگە بولىدۇ. توسقان بارلىق يامان ئىشلاردىن پاكتۇر. بەندىلەرگە كۈچى يەتمەيدىغان ئىشلارنى ئارتمايدۇ، قادىر بولالمايدىغان ئىشلارنى ئىرادە قىلمايدۇ. بۇ قاراشلار ئۇلارنىڭ ئاللاھ تائالانىڭ كائىناتتىكى ئىرادىسى بىلەن شەرئىي ئىرادىسىنى ئارىلاشتۇرۇپ قويىشىدىن نەتىجىلەنگەن.

www.munber.org

3 ـ ۋەدە ۋە ئاگاھلاندۇرۇش: يەنى، ئاللاھ تائالا مۇھسىن كىشىنى ياخشىلىق بىلەن، يامان ئىش قىلغۇچىنى يامانلىق بىلەن جازالايدۇ. چوڭ گۇناھ ئۆتكۈزگەن كىشىنى تەۋبە قىلمىغۇچە ئەپۇ قىلمايدۇ.

4 ـ ئىككى مەنزىل ئوتتۇرىسىدىكى بىر مەنزىل: يەنى، چوڭ گۇناھ (گۇناھى كەبىيرە) ئۆتكۈزگەن كىشى ئىمان بىلەن كۇپۇرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر مەنزىلدە تۇرىدۇ، ئۇ مۆمىنمۇ كاپىرمۇ ئەمەس. بۇنى مۇئتەزىلىلەرنىڭ شەيخى ۋاسىل ئىبنى ئەتا ماقۇللىغان.

5 ـ ياخشىلىققا بۇيرۇپ، يامانلىقتىن توسۇش: ئىسلام دەۋىتىنىڭ تارقىلىشى، ئازغۇنلارنىڭ ھىدايەت تېپىشى، ھاۋايى ـ ھەۋەس ساھىبلىرىنىڭ يىتەكلىنىشى ئۈچۈن ياخشىلىققا بۇيرۇپ، يامانلىقتىن توسۇشنىڭ بارلىق مۇسۇلمانلارغا ۋاجىب ئىكەنلىكىنى، ھەممەيلەننىڭ كۈچىنىڭ يىتىشىچە، يەنى سۆزلىيەلەيدىغىنى تىلى بىلەن، ئالىم ئىلمى بىلەن، قىلىچى بارى قىلىچى بىلەن.. ۋەھاكازا تارقىتىشى كېرەكلىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇ پرىنسىپىنىڭ ھەقىقەتلىرىدىن بىرى، ئەگەر ھاكىم ھەقىقەتتىن ئېغىپ كەتسە ياكى قارشى چىقسا، ئۇنىڭغا قارشى ئاتلىنىشنىڭ ۋاجىبلىقىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

◈ مۇئتەزىلىلەرنىڭ پرىنسىپلىرىنىڭ يەنە بىرى، ئەقىدىلىرى ئۈچۈن دەلىل كەلتۈرۈشتە تامامەن ئەقىلگە تايىنىش. ئەقىدىلەرنى بايقاش، شەيئىلەرنىڭ ھەقىقەتلىرىنى بىلىشتە ئەقىلگە تايىنىشلىرىنىڭ ئىزلىرىنىڭ بىرى، ئۇلارنىڭ شەيئىلەرنىڭ ياخشى ياكى يامانلىقىغا ئەقىل ئارقىلىق ھۆكۈم قىلىدۇ. شەھرىستانىينىڭ "الملل والنحل" ناملىق كىتابىدا كەلگەن بايانلارغا كۆرە ئۇلار مۇنداق دەيدۇ: "شەرىئەت بۇيرىغان ئىشلارنىڭ ھەممىسى ھەقىقەتەن ئەقىلگە ئۇيغۇن، ئەقىلنىڭ قارىشىدا ۋاجىب، نېمەت بەرگۈچىنىڭ شۈكۈر قىلىشى پەيغەمبەرلەر ئەۋەتىلىشتىن بۇرۇنلار ۋاجىب. ياخشىلىق بىلەن يامانلىق بۇ ئىككىسىنىڭ زاتىدىكى ئىككى خىل سۈپەتتۇر."

ـ ئەقىلگە تايىنىدىغانلىقىنىڭ يەنە بىر دەلىلى، ئەرشتە قارار تېپىش، قول، كۆز، شۇنىڭدەك، مۇھەببەت، رازىلىق، غەزەب، قاتتىقلىق قاتارلىق سۈپەتلەرنى تۈن كەبى ئەقىللىرىگە ماسلاشتۇرغان ھالدا تەۋىل قىلىدۇ. مەلۇمكى، مۇئتەزىلىلەر سۈپەتلەرنىڭ كۆپىنچىسىنى ئەمەس، ھەممىسىنى ئىنكار قىلىدۇ.

ـ ئەقىلگە تايىنىدىغانلىقلىرىنىڭ يەنە بىر دەلىلى، ئۇلارنىڭ چوڭلىرى ساھابىلەرنىڭ كاتتىلىرىغا ھاقارەت قىلغان، ئۇلارنى يالغانچىلار قاتارىغا چىقارغان. ۋاسىل ئىبنى ئەتا: تۆگە ئۇرۇشى كۈنىدىكى ئىككى تەرەپنىڭ بىرى پاسىقتۇر. بىر بولسا، ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىب، ئەممار ئىبنى ياسىر، ھەسەن، ھۈسەين ۋە ئەبۇ ئەييۇب ئەلئەنسارىيلارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ياكى بولمىسا، ئائىشە ۋە زۇبەير قاتارلىقلارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى، دەپ بىلجىرلىغان. ئۇ ساھابىلەرنىڭ گۇۋاھلىقىنى "گۇۋاھلىقلىرى قوبۇل قىلىنمايدۇ" دەپ رەت قىلغان.

ـ مۇئتەزىلىلەرنىڭ ئۆز ئارىسىدا ئىختىلاپ قىلىشلىرىنىڭ ۋە تائىپىلىرىنىڭ كۆپ بولۇپ كېتىشىدىكى سەۋەب، باشتىكى قۇرلاردا ئەسكەرتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، قۇرئان كەرىم ۋە ھەدىس شەرىپىنىڭ سەھىھ سۈننەتلىرىدىن يۈز ئۆرۈپ، كولىماستىن،

www.munber.org

تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلماستىن ئەگىشىشنى رەت قىلىپ، ئەقىلگە تايىنىشلىرىدىن كىلىپ چىققان. بۇ مەسىلىدە ئۇلارنىڭ تايىنىدىغان قائىدىسى تۆۋەندىكىچە:

"ھەر بىر مەسئۇلىيەت ئىگىسى دىنىنىڭ ئاساسىدا ئىلىپ بارغان ئىجتىھادى تەقەززا قىلغان ئىشلارنى قىلىشى لازىم." ئۇلارنىڭ مەزھىپىگە كۆرە، بىر تالىبنىڭ ئۇستازى بىلەن ئىختىلاپ قىلىششى ئۇنىڭ بىر پىرقە ساھىبى بولۇشىغا كۇپايە قىلىدۇ. يۇقىرىدا ساناپ ئۆتكەن پىرقىلەرنىڭ ھەممىسى، پەقەت تالىبنىڭ شەيخى بىلەن قىلىشقان ئىختىلاپلىرىدىن كىلىپ چىققان. ئەبۇ ھۇزەيل ئەللافنىڭ پىرقىسى بار، ئۇنىڭ شاگىرتى نىزام قارشى چىقىپ، ئۇنىڭمۇ پىرقىسى شەكىللەنگەن. نىزامغا تالىبى جاھىز قارشى چىقىپ، ئۇنىڭمۇ مۇستەقىل پىرقىسى شەكىللەنگەن. جەبائىينىڭمۇ پىرقىسى بار. ئۇنىڭغا ئوغلى ئەبۇ ھاشىم ئابدۇسسالام قارشى چىقىپ، ئۇنىڭغىمۇ بىر پىرقە شەكىللەنگەن ۋەھاكازالار.

- دەرۋەقە، مۇئتەزىلىلەرنىڭ دىننى بىر قاتار ئەقلىي مەسىلىلەر ۋە لوگىكىلىك پاكىتلارغا ئايلاندۇرۇپ قويغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. بۇ ئۇلارنىڭ ئومۇمىي جەھەتتىن يۇنان ، خۇسۇسەن ئارىستوتىل لوگىكىلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىدىن كىلىپ چىققان.

◈ ئىسلام ئۆلىمالىرى مۇئتەزىلىلەرنىڭ قاراشلىرىنى ئۆز دەۋرىدە پاچاقلاپ تاشلىغان. ئەبۇلھەسەن ئەلئەشئەريي ئۇلارنىڭ بىرى ئىدى. كېيىن ئۇلارنىڭ پىرقىسىدىن چىقىپ، ئۇلارنىڭ دىئالوگ ۋە مۇنازىرىدىكى ئۇسلۇبىنى ياقلىغان ھالدا ئۆزلىرىگە رەددىيە بىرىشكە ئۆتكەن... ئۇنىڭدىن كېيىن، قۇرئان مەخلۇق، دېگەن پىتنىگە مۇناسىۋەتلىك ئوتنىڭ ئۈستىگە ئىمام ئەھمەد كەلگەن ۋە ئاز كۆرۈلىدىغان جاسارەت ۋە ئىرادە بىلەن بۇ پىتنىگە قارشى تۇرغان.

- كۈچلۈك پاكىت، قايىل قىلارلىق ئۇسلۇب بىلەن بىرىلگەن رەددىيەلەرنىڭ بىرى، شەيخۇل ئىسلام ئىبنى تەيمىييەنىڭ "درء تعارض العقل والـنقل" ناملىق كىتابىدا يازغان رەددىيەلىرىدۇر. ئۇلارنىڭ قاراش ۋە پىكىرلىرىنى بىرمۇ بىر تەكشۈرۈپ، ئېغىزلىرىنى تۇۋاقلاپ قويغۇدەك رەددىيەلەرنىڭ بەرگەن. ساغلام ئەقىلنىڭ سەھىھ دەلىلگە قارىمۇ قارشى كىلىشىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

◈ ئۇ بۇ تەتقىقاتىدا مۇئتەزىلىلەرنىڭ ۋەھىينىڭ نەسلىرىگە مۇئامىلە قىلىشتا ئەقىلگە تايانغانلىقلىرىنى بىر قانچە قېتىم زىكىر قىلغان. كىملەرنىڭدۇر كاللىسىغا ئىسلام ئەقىلگە قارشى، زورلۇق قىلىشقا ئورۇنىدىغان دىن ئىكەن، دېگەن خىياللار كىلىپ قېلىشى مۇمكىن. ئەمما بۇ خىل چۈشەنچىنى، ئىسلامنىڭ ئاسمان زېمىننىڭ يارىتىلىشى توغرىسىدا پىكىر - تەپەككۇر يۈرگۈزۈشكە، ئۇنىڭدىن باشقا ياخشى - يامان ۋە ئۇنىڭدىن باشقا يول قويۇلغان، ئىجازەت بىرىلگەن مەسىلىلەرنى بايقاشتا ئەقىلنى ئىشلىتىشكە مەركەزلەشتۈرۈشكە چاقىرىشى رەت قىلىدۇ. ئەققاد (ئاللاھ ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن) "تەپەككۇر يۈرگۈزۈش ئىسلامىي پەرز" ناملىق كىتابىدا يازغان مەسىلىلەرمۇ ئۇ خىل چۈشەنچىگە رەددىيە بىرىدۇ. مۇئتەزىلىلەرنىڭ ئېغىپ كېتىشىدىكى سەۋەب، ئۇلارنىڭ ئەقىلنى ئۆزىنىڭ ساھەسى بولمىغان، توغرا ئەقلى مۇھاكىمە ئىلىپ بارغىلى بولمايدىغان، ھېسنىڭ سىرتىكىدىكى غەيبى مەسىلىلەرگە كىرىشىپ قالغانلىقىدا. ئۇلار يەنە مۇئەييەن مۇقەددىمىلەرگە ئاساسەن بىر قاتار

www.munber.org

مەسىلىلەرنى توراقلاشتۇرغان بولسىمۇ، ئۇلارنى يەنىلا شەرتسىز شەكىلدە توغرا دېگىلى بولمايدۇ. بۇ مەسىلىلەرنى ئەقلىي قاراش ۋە يەكۈنلەرنى چىقىرىشتا ئىشلەتكەن ئوخشاش ئۇسلۇبلارغا تايىنىپ تۇرۇپ چىقارغان تەقدىردىمۇ ھەممىشە قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ. مەسىلەن، ئاللاھ تائالانىڭ «ھېچ شەيئى الله غا ئوخشاش ئەمەستۇر» دېگەن ئايىتىنى دەلىل قىلىپ تۇرۇپ، ئاللاھ تائالانىڭ سۈپەتلىرىنى ئىنكار قىلغانلىقلىرىغا ئوخشاش. توغرىسى، ئاللاھ تائالانىڭ ئۆزى ئۈچۈن مۇئەييەنلەشتۈرگەن سۈپەتلىرىنى ئىنكار قىلماسلىقتۇر. ئەمما، بۇ ئايەتتىن ئاللاھ تائالانىڭ سۈپەتلىرى مەخلۇقلارنىڭ سۈپىتىگە ئوخشىمايدىغانلىقى چۈشىنىلىدۇ.

ئۆلىمالار ئەقلنى ئىشلىتىش ساھەسىنى بىر قانچە تۈرلۈك قائىدە بىلەن تۇراقلاشتۇرغان:

- سەھىھ نەسلەرگە زىت كەلمىگەن بولۇش.

- غەيبى مەسىلىلەردە ئەقىل ئىشلەتمەسلىك. چۈنكى، ئۇنى بىلىشنىڭ يېگانە ۋە ساغلام مەنبەسى ۋەھيىدۇر.

- تەۋقىفىي (مۇقىملاشتۇرۇلغان) نامى بىلەن تونۇلغان، ھېكمىتى ئېنىق بولمىغان مەسىلىلەردە شەرئىي دەلىللەرنى ئەقىلنىڭ ئالدىغا قويۇش.

شەكسىزكى، ئىسلامنىڭ ئەقىلگە ھۆرمەت قىلىشى، پىكىر - تەپەككۇر يۈرگۈزۈشكە رىغبەتلەندۈرىشى، ساغلام شەرئىي دەلىللەرنىڭ ئالدىغا قويۇلمايدۇ؛ چۈنكى ئەقىلنىڭ نۇرغۇن تەسىر كۆرسەتكۈچى ئامىللار سەۋەبلىك تەسىرلىنىشى، ئۆزگىرىشى ئۇنىڭ بارلىق ئىشلاردا مۇتلەق (شەرتسىز) ھۆكۈم ساھىبى بولۇش سالاھىيىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ. مەلۇمكى، ئىسلامىي پىكىر بويىچە مەرىپەتنىڭ مەنبەسى تۆۋەندىكىلەردىن تەركىب تاپىدۇ:

1 - بەش ئەزا ۋە ئۇنىڭ دائىرىسىدىكى مەۋجۇداتلار ئارقىلىق ھېس قىلىشقا بولىدىغان نەرسىلەر.

2 - ئەقىل: بەش ئەزا ئارقىلىق يەتكىلى بولىدىغان نەرسىلەر، كۆرۈش ۋە تەجرىبە قىلىش مۇمكىن بولىدىغان مەلۇماتلار ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئەقلىي جەريانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بولۇپ، ئومۇمەن شەخسىنىڭ ساپاسى، جەمئىيىتى ۋە باشقا تەسىر كۆرسەتكۈچى ئامىللارغا تايىنىدۇ.

3 - كىتاب ۋە سۈننەتتىن ئىبارەت ۋەھيى: بۇ ئىككىسى، غەيبكە مۇناسىۋەتلىك ئىشلار، بەش ئەزا بىلەن بايقىلى بولمايدىغان نەرسىلەر، ئاللاھ تائالانىڭ قىيامەت كۈنىدىكى ھازىرلىغان نەرسىلىرى، ئەۋەتكەن پەيغەمبەرلىرى ۋە باشقىلارنىڭ يېگانە ۋە ساغلام مەنبەسىدۇر.

ھالبۇكى، بۇنىڭدىن شەرئىي نەسلەرگە مۇئامىلە قىلىشتا ئەقىل بىلەن نەقىلنىڭ ئۆز ئورۇنلىرىدا تاكامۇللىشىشى ۋە ئۆلىمالار بەلگۈلىگەن شەرتلەرگە بوي سۇنۇشىنىڭ لازىملىقى، ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

پىكرى ۋە ئەقىدىسىنىڭ كىلىپ چىقىشى

www.munber.org

◈ مۇئتەزىلىلەردىكى ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىنى ئىنكار قىلىش پىكرى يەھۇدىي پەلسەپىسىنىڭ نېگىزىغا قايتىدۇ. دەيدىغان رىۋايەتلەرمۇ بار. چۈنكى، جەئد ئىبنى دەرھەم پىكىرلىرىنى ئەببان ئىبنى سەمئاندىن قوبۇل قىلغان، ئەببان تالۇت دېگەن بىر كېشىدىن، ئۇ ئانا تەرەپ تاغىسى لەبىيد ئىبنى ئەئسەم ئىسىملىك بىر يەھۇدىيدىن قوبۇل قىلغان.

يەنە بىر خىل قاراشتا، جەھم ئىبنى سەفۋان تاناسۇخ (ئۆلگەن كىشىنىڭ روھىنىڭ ئۆزىدىن يۇقىرى ياكى تۆۋەن دەرىجىدىكى بىرەر ھايۋانغا كۆچىدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بىر خىل ئەقىدە بولۇپ، قەدىمقي ھىندىلاردا كۆپ ئومۇملاشقان ئەقىدە. ئۇلار ئۆلگەندىن كېيىن قايتا تىرىلىشنى ئېتىراپ قىلمايدۇ ـ تەرجىمان) ئەقىدىسىدىكى سەمەنىيە ئىسىملىك بىر ھىندى پىرقىسى بىلەن مۇناقىشە ئېلىپ بارغان، بۇ مۇناقىشىلەر نەتىجىدە ئۇنىڭ ئۆز دىنىدىن گۇمانلىنىشىنى، ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىنى ئىنكار قىلىشتەك بىدئەتلەرنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشىدەك ئاقىۋەتلەرگە ئېلىپ بارغان.

◈ ئەزەلىي سۈپەتلەرنى ئىنكار قىلىش، ئىنسان ئىرادىسىنىڭ ھۆرلۈكى قاتارلىقلارنى تەشۋىق قىلىدىغان يۇھەننا دەمەشقى ئىسىملىك بىر كىشىنىڭ پىكرى ۋە گەپ ـ سۆزلىرى مۇئتەزىلىلەر پىكرىنىڭ ئاساسلىق مەنبەلىرىدىن بىرى.

ـ مۇئتەزىلىلەردىكى تەقدىرنى ئىنكار قىلىش مەسىلىسى مەئبەد ئەلجۇھەنى ۋە غەيلان ئەددەمەشقى قاتارلىق كىشىلەر تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ ئىككىسى يۇقىرىقى پىكرىنى ئەبۇ يۇنۇس سىنسەۋەيھ ئىسىملىك بىر خرىستىياندىن ئۆگەنگەن. ئەمما ۋاسىل ئىبنى ئەتانىڭ دوستى ئەمرۇ ئىبنى ئۇبەيد تەقدىرنى ئىنكار قىلىش ئىدىيىسىنى مەئبەد ئەلجۇھەنى ئارقىلىق قوبۇل قىلغان.

ـ مۇئتەزىلىلەر زات ۋە سۈپەت مەسىلىلىرىدە يۇنان پەيلاسوپلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولۇپ، بۇنىڭغا يۇنان پەيلاسوپى ئەنباد قلىيسىنىڭ مونۇ سۆزىنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن: ”بارىي (ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىدىن بىرى ـ ت) تائالانىڭ سالاھىيىتى ھېلىھەم پەقەت ئىلىمدىلا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ خالىس ئىلىم، خالىس ئىرادە، خالىس ئىززەت ۋە ئۇلۇغلۇق، قۇدرەت، ئادالەت، ياخشىلىق ۋە ھەقىقەتتىن ئىبارەت. لېكىن بۇ يەردە بۇ ئىسىملار بىلەن ئاتىلىدىغان كۈچ يوق، بەلكى ئۇ ئۇدۇر، ئۇ بۇلارنىڭ جوغلانمىسىدۇر" ـ ظةلمعلةل ؤةننعهةلنعث 2 ـ جعلد، 58 ـ بةتكة قاراث.

شۇنىڭدەك ئارىستوتىلنىڭ بىر قىسىم كىتابلىرىدىمۇ بۇنىڭغا ئوخشاش سۆزلەر بار "بارى ھەممىنىڭ ئىلمىي، ھەممىنىڭ قودرىتى، ھەممىنىڭ ھاياتى، ھەممىنىڭ كۆزىدۇر."

بۇ پىكىرلەرنى قوبۇل قىلغان مۇئتەزىلىلەرنىڭ شەيخى ئەللاف مۇنداق دېگەن " ئاللاھ ئېلىمگە ئالىمدۇر، ئۇنىڭ ئىلمىي زاتىدۇر، ئۇ قودرەتىنىڭ ساھىبىدۇر، قۇدرىتى زاتىدۇر، ئۇ ھاياتتۇر، ھاياتى ئۇنىڭ زاتىدۇر."

ـ شۇنىڭدەك ئەننىزام ، دىنسىز پەيلاسوپلاردىن "ئايرىلماس قىسىم"نى يوققا چىقىرىش سۆزىنى قوبۇل قىلغان ۋە كېيىنچە بۇنىڭغا ئاساسەن "تۇفرە" يەنى جىسىمنىڭ (ئا) ماكاندا بولۇشى، كېيىن ئۇنىڭ (ب) نوقتىدىن ئۆتمەيلا (ج) ماكاندا پەيدا بولۇپ قىلىش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

www.munber.org

ـ ئەھمەد ئىبنى خابت، ئەلفەزل ئەلھەدەسىلەر نىزامنىڭ تەرەپدارلىرىدىن بولۇپ، پەيلاسوپلارنىڭ كىتابلىرىنى مۇتالىئە قىلغان ۋە پىكىر پەلسەپىسىنى ھىندى ۋە خرىستىئان پىكىرلىرى بىلەن شالغۇتلاشتۇرغان. ئۇلار تۆۋەندىكىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان:

1 ـ مەخلۇقاتلاردىن ئاخىرەتتىكى ھېسابنى ئىيسا ئەلەيھىسسالام ئالىدۇ.

2 ـ ئىيسا ئەلەيھىسسالامغا جىسمانى جەسەت كەيدۇرۇلگەن بولۇپ، ئۇ جەسەتلەشتۇرۇلگەن قەدىمىي سۆزدۇر.

3 ـ تەناسۇخ (ئۆلۈكلەر روھىنىڭ ھايۋانلارغا كۆچىشى)

4 ـ ئاللاھنى كۆرۈشكە دائىر بارلىق دەلىللەرنى بايقىغۇچىلارنىڭ تۇنجىسى بولغان تۇنجى ئەقىلنىڭ كۆرىشى دېگەن قاراشقا بوراش. ئۇ پائالىيەتچان ئەقىل بولۇپ، ئۇ ئارقىلىق سۈرەت مەۋجۇداتلار تەرىپىگە ئاقىدۇ.

◈ ئالىملار، مۇئتەزىلىلەرنىڭ يازغۇچى ـ مۇتەپەككۇرى سانىلىدىغان جاھىزنىڭ قىلغان ئىش ـ كۈشلىرىغا قاراپ، مۇئتەزىلىلەر پىكرىگە يۇنان پەلسەپىسىنىڭ تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. جاھىز پەيلاسوپلارنىڭ نۇرغۇن كىتابلىرىنى ئوقۇغان، ئۇلارنىڭ مەزھەپلىرىگە ئەگەشكەن، ھەتتا ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىغان ماقالىلىرىنى ئۆزىنىڭ پاساھەتلىك ئىبارىلىرى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قويغان ۋە راۋاجلاندۇرغان.

ـ يەنە مۇئتەزىلىلەر پىكرىنىڭ كىلىپ چىقىشىنى ئوخشىمىغان تائىپىلەرگە مەنسۇپ نۇرغۇن پىرقىلەر ياشاپ كەلگەن ئىراقتىكى (مۇئتەزىلىلەر كىلىپ چىققان رايون) ئەنئەنىۋى ئېتىقاد ۋە پىكىر ئېقىملىرىغا چېتىپ ئىزاھلايدۇ. مۇئتەزىلىلەرنى بەزىلەر پىكرى جەھەتتىن كىلدانىلىقلارغا باغلىسا، يەنە بەزىلەر پارىسلارغا، خرىستىئانلارغا، يەھۇدىيلارغا ھەتتا مەجۇسىيلارغا قەدەر چېتىپ چۈشەندۈرىدۇ. ئۇلار ئىسلامنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، بەزىلىرى ئىسلامنى ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇد مەلۇماتلىرى، دىنىي ۋە مەدەنىي ئارقا كۆرۈنۈشلىرىگە ئاساسەن چۈشەنگەن.

يېڭى دەۋر مۇئتەزىلە پىكرى:

◈ زامانىمىزدىكى بىر قىسىم يازغۇچى ۋە مۇتەپەككۇرلار زامان تەرىپىدىن ئۇنتۇلۇپ كىتەيلا دەپ قالغان مۇئتەزىلىلەر پىكرىنى يېڭىدىن تىرىلدۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ، ئۇنىڭغا يېڭى بىر تون كەيگۈزۈيدى ۋە ئاقارتىش، يېڭىلاش، ئەقلانىيەتچىلىك، ھۆر پىكىر، تەرەققىيات، زامانىۋىلىشىش، ئاڭلىق دىنى ئېقىم ياكى ئىسلامى ئېقىم ... دېگەنگە ئوخشاش يېڭى ـ يېڭى ئىسىملار بىلەن ئاتاشتى.

ـ بۇ خىل ئەھۋال غەربنىڭ ماددىنى چۇرىدىگەن ئەقلىيەتچىلىك پىكىر ئېقىمى ئارقىلىق كۆچلەندى. شۇنىڭ بىلەن ھازىرقى زامان مۇئتەزىلىلىرى شەرئىي نەسلەرنى ئىنسانىنىڭ ئەقلىگە كۆرە تەپسىرلەشكە ئورۇنۇپ كەلدى...گويا ئىلگىرىكى مۇئتەزىلىلەرگە ئوخشاشلا شەرئىي نەسلەرنى بوراپ ئىزاھلاشنى ئادەت قىلىۋېلىشتى. بارا ـ بارا ئىسلامنىڭ پىكرى مەنبەلىرىدىن ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇلىرىغا ئويغۇن جايلارنى ئىزدەشكە كىرىشتى ۋە مۇئتەزىلە ئىدىيىسىنى كۆچلەندۈرىدىغان نوقتىلارنى ئۆچىراتتى. بۇ سەۋەپلىك ماددىي مۆجىلەرنى ئىنكار قىلىشتى... گويا شەيخ

www.munber.org

مۇھەممەد ئەبدە نىڭ پىل ئەھلىنىڭ ئۇچار قۇشلار كۆتىرىپ كېلىپ تاشلىغان تاش ـ شېغىل ئاپىتى بىلەن ھالاك قىلىنغان پىل ئەھلىگە دائىر قىسسىنى تەپسىر قىلغىنىغا ئوخشاشلا.

◈ ھەقىقەتكە يېتىشنىڭ يىگانە يولى ئەقىلدۇر، ھەتتا بۇ ھەقىقەت غەيب بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ.. دەۋاسى ھازىرقى زاماندىكى يېڭى مۇئتەزىلىلەر پىكرىدىن تەسىرلەنگەن كىشىلەر ئەگىشىپ مېڭىۋاتقان ئەڭ مۇھىم مۇئتەزىلە پرىنسىپلىرىنىڭ بىرى. قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇلار بارلىق پىكىر ۋە ئەقىدىلەرنى ئىنسانىنىڭ يېتەرسىز ئەقلىگە بويسۇندۇرىدۇ.

◈ مۇئتەزىلە پىكرىدىكى ئەڭ خەتەرلىك نوقتىلارنىڭ بىرى: قۇرئان، سۈننەتتە ئېنىق ئايەت ۋە ھەدىسلەر مەۋجۇت بولغان شەرئىي ئەھكاملارنى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنىشىدۇر. مەسىلەن بۇ خىل پىكىرنىڭ ساھىبلىرى ھىجاب، كۆپ خوتۇنلۇق مەسىلىسى، تالاق، مىراسقا دائىر ئىشلار ئۇياقتا تۇرۇپ تۇرسۇن، مۇرتەدنىڭ جازاسى، جىھادنىڭ پەرزلىگى، ھەد ئۇرۇش.. قا ئوخشاش ئەھكاملارنىڭ ھەممىسىگە قايتىدىن قاراپ چىقىشقا، بۇ نوقتىدا ئەقىلگە كەڭ ئورۇن بېرىشكە چاقىرىدۇ. شۇ نەرسە ناھايىتى ئېنىقكى، ئۇلار كەڭ ئورۇن بەرمەكچى بولغان ئەقىل بۇ مەسىلىلەرگە قارىتا ھازىرقى زامان غەرب پىكىر ئېقىمىنىڭ قاراشلىرىدىن تەسىرلەنگەن ئەقىلدىن ئىبارەت.

◈ ھازىرقى زامان مۇئتەزىلىلەر پىكرىنىڭ رەھبەرلىرى: مىسىر ئاياللىرىنىڭ ھىجابىنى تاشلىشىغا چاقىرغان سەئد زەغلۇل، "ئاياللارنى ھۆرلەشتۈرۈش ۋە يېڭى ئاياللار" ناملىق كىتابنىڭ ئاپتورى قاسىم ئەمىن، "ئەۋلادلار ئۇستازى" دەپ نام ئالغان لۇتفى سەييد، "ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ تۆۋرۈگى" دەپ ئاتالغان تاھا ھۆسەيىن قاتارلىقلار. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەرەب ئەللىرىدە يوقىرىدىكى مەسىلىلەرگە ھەسسە قوشقانلار.

◈ ئەمما ھىندىستاندا ئەنگىلىيە باسمىچىلىرى تەرىپىدىن "سىر" ئۇنۋانى بېرىلگەن سىر سەييد ئەھمەدخان ھازىرقى زامان مۇئتەزىلىلەر پىكرىنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭچە ئىسلام ھوقۇقچىلىقىنىڭ مەنبەسى سۈننەت ئەمەس پەقەت قۇرئان كەرىمدۇر. ئۇ يەنە سودا مۇئامىلىلىرىدىكى نورمال ئۆسۈمنى ھالال دەپ قارايدۇ، رەجىم ۋە ھىرابە جازالىرىنى رەت قىلىدۇ، ئىسلام دىنىنى تارقىتىشتا جىھادنىڭ قانۇنلۇق ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئاخىرقى نوقتا پەقەت ئىنگىلىزلارنى رازى قىلىش ئۈچۈن ئېيتىلغان سۆزىدۇر؛ چۈنكى، ئۇلار ئۆزلىرىگە قارشى ھىندىستان مۇسۇلمان جىھادلىرىغا نۇرغۇن قېتىم دۇچ كەلگەن.

ـ ئارقىدىن ئۇنىڭ شاگىرتى سەييد ئەمىر ئەلى مەيدانغا كىلىپ، مۇسۇلمان قىزلارنىڭ ئەھلى كىتابلار بىلەن ئۆيلىنىشىگە بولىدۇ، ئەر ـ ئاياللارنىڭ ئارىلىشىشى نورمال ئىش دېگەندەك قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ـ ئۇلارنىڭ قاتارىدا يەنە، دىنغا بولغان قارىشىنى بىلىنمىگەن سىكولارىست مۇتەپەككۇرلارمۇ بار. مەسىلەن، بارلىق غەيبى ئىشلارنى ئىنكار قىلىدىغان ھازىرقى زامان بەشەريي پەلسەپىسىنىڭ بىر قىسمى بولغان (لوگىكا) نەزىرىيىسىنىڭ ساھىبى زەكى نەجىب مەھمۇد. ئۇ مۇئتەزىلە مەدەنى مىراس، بۇنى جانلاندۇرىشىمىز لازىم ۋە

www.munber.org

دەۋرىمىز ئەۋلادلىرى ھازىرقى دەۋردىكى مەۋجۇد كىرزىسلارغا قارىتا مۇئتەزىلىلەرنىڭ مەۋقەسىدە چىڭ تۇرۇشى لازىم دەپ بىلجىرلايدۇ. ("تجديد الفكر العربي" ناملىق كىتابىنىڭ 123 - بېتىگە قاراڭ)

- ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يەنە، ئىسلامنىڭ سۈبھى دەۋرى، ئىسلامنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ئىسلام تېخى قاتارلىق بىر قىسىم تارىخى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى ئەھمەد ئەمىنمۇ بار. ئۇ گويا مۇئتەزىلىلەرنىڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشىنى ئىسلامنىڭ مەنپەئەتى دېگەندەك قاراشتا. مۇئتەزىلەنىڭ ۋاپاتىغا "قەدىمكى تارىخ" ناملىق كىتابىدا قاتتىق قايغۇردۇ. "ئىسلام تېخى" كىتابىدا ئۇ مۇنداق دەيدۇ "مېنىڭچە مۇئتەزىلەنىڭ ئۆلۈمى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەڭ چوڭ يوقۇتۇشلىرىنىڭ بىرى" - 3 - جىلد، 207 - بەت.

ھازىر ئىسلام دەۋەت سېپىدە چېپىۋاتقان ھايات كىشىلەر ئارىسىدىمۇ شەرىئەت ۋە ئەقىدىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇئتەزىلىلەرنىڭ ئەقلىيەتچىلىك مېتودىنى ياقلاشقا چاقىرىدىغانلار بار. مەسىلەن؛ دوكتۇر مۇھەممەد فەتھي ئوسمان "ئىسلامىي پىكىر ۋە تەرەققىيات" ناملىق كىتابىدا ۋە دوكتور ھەسەن تۇرابى ئۇسۇل ئەلفىقھى (فىقھى مېتودولوگىيىسى) نى يېڭىلاشقا قىلغان چاقىرىقىدا مۇنداق دەيدۇ: " زامانىمىزدا ئىسلام ئەھكاملىرىنى تەتبىقلاش ناھايىتى زور دەرىجىدىكى ئەقلىي ئىجتىھادقا ئېھتىياجلىق. ئەقلىنىڭ بۇنىڭغا قادىر ئىكەنلىكىگە ئاقلىنىڭ ئېتىرازى چىقمايدۇ. بىز مۇھتاج بولىۋاتقان ئىجتىھاد يالغۇز شاخچە مەسىلىلەردىلا ئەمەس، ئاساس (ئىسلامنىڭ ئاساسلىرى - دېمەكچى، ت) قا مۇناسىۋەتلىك ئېھتىياجىمىز ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ." (المعتزلة بين القديم والحديث) ناملىق كىتابىنىڭ 138 - بېتىگە قاراڭ.

- يەنە بۇ ساھەدە يوقىرىقى مېتود بويىچە مېڭىۋاتقان نۇرغۇنلىغان ئەسىرداش يازغۇچىلار، ئىسلام مۇتەپەككۇرلىرىمۇ بار. ئۇلار ئىجتىھاد ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى، شەرئىي ئەھكاملارنى ساپلاشتۇرۇش ھەتتاكى تارىخىي ۋەقەلەردىمۇ ئەقلىنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە رول ئوينىشىنى تەۋسىيە قىلىدۇ. ئۇلار، فەھمىي ھۇۋەيدى، مۇئتەزىلىلەرنى مۇداپىئە قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋىي مىراسلىرىنى تىرىلدۈرۈشتە زور دەرىجىدە كۈچ چىقارغان مۇھەممەد ئەمارە، خالىد مۇھەممەد خالىد، مۇھەممەد سەلىم ئەلئەۋۋا ۋەباشقىلار. ئىسلام شەرىئىتى بىلەن بولغان مۇئامىلىدە ئەقىل ئارقىلىق ھۆكۈم قىلىش ۋە ئىجتىھادقا ئەھمىيەت بېرىشنىڭ مۇھىملىقىغا قىل سىغمايدۇ. بىراق، بۇ ئىشلار ئۆزىنىڭ تۇراقلىق پاكىتلىرى (نەسلەر) دائىرىسىدە بولۇشى، مۇئەييەن چېگراسى بولمىغان سىرتقى تەسىرلەر، ئەجنەبىلەرنىڭ بېسىمى ئارقىلىق ئەمەس، ئۆز ئىستەكلىرىمىز بويىچە ئېلىپ بېرىلىشى لازىم. ئەگەر مۇسۇلمانلار ئىسلامنى ھېچقانداق بىر يېرىدىن باتىل ئارىلىشىپ قېلىش ئېھتىمالى بولمىغان ئاللاھنىڭ كۆرسەتمىلىرى بىلەن جانلاندۇرۇشقا چاقىرىشنىڭ ئورنىغا ھايات ھادىسىلىرى ۋە ئەجنەبىلەرنىڭ تەسىرى ئارقىلىق كۆچلەندۈرۈشكە ئورۇنىدىكەن، نەتىجىدە، ئىسلامنىڭ ئىسمىدىن، شەرىئەتنىڭ شەكلىدىن باشقا ھېچقانداق نەرسە قالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىسلاممۇ گويا، ھاۋايى - ھەۋەس ۋە كۆز - قاراشلارغا ئەگىشىش سەۋەبىدىن ئۆزگىرىپ كېتىپ، ھازىرقى كۆندە ئەسلى مەنبەسى بىلەن

www.munber.org

ھېچقانداق ئالاقىسى قالمىغان بورۇنقى ساماۋىي دىنلارغا ئوخشاش ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن شۇ نەرسە ئايدىڭلىشىدۇكى: مۇئتەزىلە ھەرىكىتى ئىسلام ھۆكۈم سۈرگەن ئەسىرلەردە بىر قىسىم مۇسۇلمان مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ ئاپىقى يەتكەن جەمئىيەتلەردە كەڭ تارقالغان پەلسەپىلەرگە قىزغىن كىرىشىپ كېتىشى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن. بۇ ھەرىكەت ئىسلامغا قارشى تۇرغان، ئۇنىڭ پىكىر ۋە ئەقىدىگە دائىر قاراشلىرىنى بورمىلاشقا ئورۇنغان كىشىلەرگە، ئوخشاش پىكىر ۋە ئوخشاش مېتودلار ئارقىلىق قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان پائالىيەتنىڭ نەتىجىسى ئىدى. ئۇ پەقەت شۇ خىل مەدەنىيەت ھاۋاسىدا يېتىشكەن دىنسىزلارغا ئۇلار چۈشىنىدىغان ئۇسلۇپ بىلەن قارشى تۇرۇپ، ئىسلامنى قوغداشتىن ئىبارەت ئىدى. بىراق بۇ خىل يۈزلىنىش گويا مۇئتەزىلىلەرنىڭ ئاللاھ تائالانى مەخلۇقلىرىغا ئوخشىتىشتىن يىراق تۇرۇش نىيىتىدە، ئىلاھىي سۈپەتلەرنى ئىنكار قىلىشىغا ئوخشاش كۆپلىگەن يولسىزلىقلار ۋە قوبۇل قىلغىلى بولمايدىغان چەكتىن ئاشۇرىۋېتىشلەرگە ئېلىپ باردى.

يەنە شۇ نەرسىمۇ ئېنىقكى، يېڭى مۇئتەزىلە ئەگەشكۈچىلىرىمۇ، ئىلگىرىكىلەر چۈشكەن ئورەككە چۈشتى. ئۇ شۇنىڭدىن ئىبارەتكى: ھازىر ئىجتىھاد بابىدا ئوتتۇرىغا چىقىرىۋاتقانلىرىنىڭ تۈپ مەقسىتى، ئىسلامنى غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قانۇن ـ نىزاملىرىنى ھىمايە قىلغۇچىلارنىڭ نەزىرىدە قوبۇل قىلارلىق شەكىلدە كۆرسىتىش ئارقىلىق ئىسلام غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئەۋزەللىكلىرىدىن ئارتۇق بولمىسىمۇ ئۇنىڭدىن تۆۋەن ئەمەس، دېگەننى ئىسپاتلايمىز، دېمەكچى بولدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن، كېيىنكىلەر بورۇنقىلارنىڭ خاتالىقلىرىنى ئۆگىنىشى، ئىسلامنىڭ ئىززىتى ۋە بىر پۈتۈنلۈك سۈپىتىدە راۋاجلىنىشى، ئۇنىڭ مېتودىنىڭ پەرقلىق بولۇشى، شەرئىيتىنىڭ مىسلىسىزلىقى ۋە ئۇنى ئومۇمىيلىق، كامىللىقتا سەلەپ ـ سالىھلارنىڭ چۈشەنچىسى بويىچە قۇرئان، ھەدىسنى مەركەز قىلغان دائىرىدە باشقا پەلسەپە ۋە مەدەنىيەتلەرنى سېلىشتۇرغىلى بولىدىغان مۇستەقىل مەنبە دەپ تونۇشدا ئىكەنلىكىنى بىلىشى تولىمۇ مۇھىم.

ئەتراپلىق مەلۇمات ئۈچۈن پايدىلىنىش مەنبەلىرى:

- ئەششەھرىستاني: الملل والنحل
- ئەلباغدادي: الفرق بين الفرق
- ئەلئەشئەري: مقالات الإسلاميين
- د.ئابدۇلكەريم ئوسمان: القاضي عبد الجبار الهمداني
- شەيخ مۇھەممەد ئەبۇ زوھرە: ابن تيمية

www.munber.org

- شەيخۇل ئىسلام ئىبنى تەيمىييە: درء تعارض العقل والنقل
- ئىبنى كەسىير: البداية والنهاية
- مۇھەممەد ئەلئەبدە، تارىق ئابدۇلھەلىيم: المعتزلة بين القديم والحديث
- ئەھمەد ئەمىين: ضحى الإسلام
- زەكى نەجىيب مەھمۇد: تجديد الفكر العربي
- ئەرەپات ئابدۇلھەمىيد: دراسات في الفرق والعقائد
- ئەسسام ئەلبەشىير: الدعوة إلى التجديد في منهج النقد (ئىمام مۇھەممەد بىن سەئۇد ئىسلام ئۇنۋېرسىتېتىدىكە سونۇلغان ماگىستىرلىك دىسسېرتاتسىيىسى)
- ئەلى سامىي ئەننەششار: عقائد السلف
- سليمان بىن سالىھ ئەلخەراشى: محمد عمارة في ميزان أهل السنة والجماعة
- سلمان بىن فەھد ئەلئەۋدە: حوار هادىء مع شيخ الغزالي
- د.فەھد ئەررۇمىي: منهج المدرسة العقلية الحديثة في التفسير
- يۇسۇف كامال: العصريون معتزلة اليوم
- د. ئابدۇرراھمان بىن زەيد ئەززەنىيدي: العصرانية في حياتنا الاجتماعية
- مۇھەممەد ھامىد ئەنناسىر: العصرانيون
- مۇھەممەد سۇرۇر زەينۇل ئابىدىين: دراسات في السيرة
- شەيخ ئابدۇللاھ بىن ياسىين: تنبيه الأنام لمخالفة شلتوت الإسلام
- بەستامىي مۇھەممەد سەئىيد: مفهوم تجديد الدين
- د.ھەسەن ئەتتۇرابىي: تجديد أصول الفقه
- جامال سۇلتان: غزو من الداخل
- ئىمام مۇھەممەد بىن سەئۇد ئىسلام ئۇنۋېرسىتېتى ئۇسۇلۇددىن پاكولتېتى ژۇرنىلى، 1400ھ - ، 3 - سان: المدرسة العقلية الحديثة وصلتها بالقديمة

www.munber.org